

A tőkés nagybérletek a XIX. század végi Magyarországon*

(Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai alapján)

Az 1848-as magyar polgári forradalom nagy vívmánya volt az úrbériség váltásánélküli, lényegében egyszeriben való eltörlése, amellyel a jobbágyfelszabadítás radikálisabban oldódott meg, mint Közép- és Kelet-Európa más országaiban.

Ugyanakkor más oldalról a polgári forradalom gyengeségét mutatja, hogy a jobbágyfelszabadítás nem párosult a feudalizmuson belül kialakult birtokviszonyok radikális megváltoztatásával. Így a mezőgazdaság kapitalista fejlődése a feudális eredetű nagybirtok uralmával kötődött egybe, s a fejlődés irányára, ütemére a nagybirtok érdeke nyomta rá a bélyeget. Elsősorban tehát a feudális nagybirtoknak kellett átalakulnia kapitalista nagyüzemmé oly módon, hogy a kizsákmányolás feudális módszereit a kizsákmányolás kapitalista módszereivel cseréli fel.¹

Bár ez a folyamat a feudális termelési viszonyok uralmának megszüntetése után meggyorsult, természetesen nem ment zökkenők nélkül.

Annak ellenére, hogy a XIX. század elején az úrbéri viszonyok, a robotmunkán alapuló gazdálkodás már mint terhes akadály nehezedett a tőkés fejlődés útjára lépő nagy- és középbirtok egy részére, az úrbéri viszonyok egycsapásra történt eltörlése mégis igen érzékenyen érintette a birtokosok e részét is.

Az úrbériség eltörlésével ugyanis — mint ismeretes — elveszítették az úrbéres jobbágyok ingyen munkaerejét, az ingyen mezőgazdasági felszerelést. Ugyanakkor a tőkefelhalmozódás gyengesége következtében nem rendelkeztek elegendő tőkével ahhoz, hogy gazdaságaikat az új viszonyoknak megfelelően gyorsan átszervezzék, vagyis a tőkés termeléshez szükséges üzemi felszerelést egyszerre biztosítsák.

* A tanulmány „Az egykori Osztrák—Magyar Monarchia országainak kapitalista fejlődése” tárgykorban 1958. dec. 10—15-én tartott budapesti konferencián előadott referátum jegyzetelt változata.

¹ Az utóbbi években, amikor marxista gazdaságtörténetírásunk tényanyagában is egyre többet tárt fel a XIX. századi mezőgazdaság tőkés fejlődéséről, a „porosz” úton fejlődő tőkés mezőgazdaságot jellemző öngazdálkodással egybekötött polgárosuló feudális nagybirtok mellett jelentős nagybérletekről is tudomást nyertünk. Szabad György „A tata-gesztési Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra” c. monográfiájában kimutatta, hogy Magyarország egyik legjelentősebb nagybirtokán, különösen a jobbágyfelszabadítás után, a haszonbérlet gazdálkodás csaknem túlnyomó volt.

Ennek alapján Pach Zsigmond Pál professzor hívta fel a figyelmet a magyarországi mezőgazdasági bérletek tanulmányozására, arra, hogy milyen viszonyban van a tőkés bérletek jelentkezése a porosz úttal, s annak magyarországi konkrét megjelenési formáját mennyiben módosítja.

Az 50-es években a mezőgazdaság fejlődésére tehát ellentétes irányú tényezők hatottak. Egyrészt a robotszolgáltatások elvesztése, az általános adózás bevezetése növelte a termelési költségeket, másrészt viszont az 50-es években beköszöntő gabonakonjunktúra, a piac bővülése, az emelkedő árak a földbirtokosokat fokozottabban ösztönözték a helyzet kihasználása érdekében a gabonatermelés fokozására, általában a gazdálkodás korszerűbbé tételére. A kapitalista gazdálkodásra áttérés időszakát az egymással ellentétes irányban ható tényezők tették mozgalmassá s az ellentétes hatások feloldása érdekében indult meg az 1850—51. években a föld-haszonbérbeadás első nagy hulláma Magyarországon. A haszonbérletek ezidőbeni elterjedtségéről számszerű statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre. A korabeli szaklapok, az egyes uradalmak gazdálkodásáról szóló ismertetések azonban mind a haszonbérleti gazdálkodás gyors térhódításáról tudósítanak.

„Az úrbéri tartozások megszüntetése nagyon megcsökkentette a tisztek általi kezelést, sőt ugyanaz a kisebb birtokosok között is apasztotta a tulajdonföldjükön saját személyükben gazdálkodók számát, mert dacára a moratóriumnak, mely a birtokosoknak eladósodott részét védte ugyan a hitelezők általi megtámadtatástól, hitelintézetek hiányában, s a magánúti hitelyerés nehézségei mellett, hogy a megszünt roboterő pótolva legyen, s a helyett majorsági erő állíttassék fel, még a jobb birtokosok is sokan kényszerítve, mások a célszerűbbség iránti meggyőződés által vezetettve legalább egy részét birtokuknak haszonbérbe bocsátották. — Így a haszonbérbe bocsátott birtokok száma, mind az uradalmak, mind a középrendi birtokosok részéről tetemesen szaporodott.” Olvashatjuk Galgóczy Magyarország mezőgazdaságának állapotát ismertető könyvében.²

Lenin: „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. munkájában részletesen elemezte az oroszországi földesúri gazdaság áttérésének folyamatát a roboton alapuló gazdálkodásról a tőkés gazdálkodásra. Megállapította, hogy bár az 1861-es jobbágyreform, a jobbágyság megszüntetése aláasta a roboton alapuló gazdasági rendszert, a robotgazdálkodásról a tőkés gazdálkodásra való áttérés nem történhetett meg egyszerre. Nem történhetett meg egyszerre, mégpedig két különböző oknál fogva. Először: a tőkés termeléshez szükséges feltételek, a földesúri felszerelés, a bérmunkához szokott emberek osztálya még nem alakult ki. Másodszor: a régi robotrendszer csak alá volt ásva, de nem volt véglegesen megsemmisítve. (A parasztgazdaság nem volt teljesen elkülönítve a földesúri gazdaságtól. Ennek folytán a gazdaság egyetlen lehetséges módszere alakult ki, amely mind a robot-rendszer, mind a tőkés rendszer jellegzetességeit egyesítette magában. Így a reform utáni Oroszországban a földesúri birtokokon folytatott gazdálkodás, az átmeneti időszakra jellemző végtelen változatos formák ellenére is, a ledolgozás és a tőkés rendszer legkülönbözőbb kombinációira vezethető vissza, amelyben a ledolgozási rendszer lényegében még a robotgazdálkodás folytatását jelentette.)³

Marxista gazdaságtörténetírásunk Leninnek az átmeneti rendszerrel kapcsolatos megállapításait szem előtt tartva, az 1848 utáni magyarországi mezőgazdaság fő jellemző vonását ugyancsak a ledolgozási és tőkés rendszer

² Galgóczy Károly: Magyarország, a szerb vajdaság s temesi bánág mezőgazdasági statisztikája. Pest. 1855. 176—177. o.

³ Vö. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest, Szikra. 1949. 184—185. o.

különböző kombinációiban jelöli meg. Így közvetlenül az úrbéri viszonyok megszűnése után szélesben elterjedt volt úrbéresi haszonbérleteket a ledolgozás különböző formái közé sorolja.⁴ A volt úrbéresek haszonbérleteit tehát általában nálunk is úgy lehet tekinteni, mint a robotgazdálkodás folytatását. Az abszolutizmus korának mezőgazdaságát ismertető korabeli szaklapok, egyes uradalmak iratanyagai ugyanakkor azt is mutatják, hogy Magyarországon a jobbágyság megszüntetése után a volt úrbéresek haszonbérletei mellett (amelyek többségükben parcellabérletek voltak) a nagybérletek térhódítása is jelentősen előrehaladt.

Az 1850-es, még inkább az 1860-as évektől kezdve azonban az egyes magánuradalmakon és a volt úrbéresek kisparcella haszonbérletei mellett, majd egyre inkább azokat kiszorítva, nagybérletek alakultak. „A tőkehiány miatt számos birtokos volt kénytelen földjét bérbeadni, mégpedig gyakran a volt úrbéreseknek, akik kézzel vagy ígás munkaerejükkel művelték meg a földet . . . A nagyobb rész azonban a nagybérlők kezére jutott.” Olvashatjuk e korszak gazdasági fejlődését ismertető egyik munkában.⁵

A bérleti gazdálkodás kétségtelen további terjedéséről szóló megállapítások azonban csak egyes uradalmak iratanyagára és szórványos irodalmi forrásokra támaszkodnak. A haszonbérletek tényleges országos elterjedtségének számszerű vizsgálatára először az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai nyújtanak lehetőséget.⁶

E statisztikai összeírás, amely kiterjedt a községek általános gazdasági viszonyainak, az egyes gazdaságok területének, művelési ágainak, azok művelési módjának és az egész felszerelésnek feljegyzésére — a polgári statisztikára általában jellemző fogyatékoságok ellenére is — rendkívül gazdagon és sokoldalúan tárja fel Magyarország mezőgazdaságának a XIX. század végére kialakult birtok- és üzemi viszonyait.

S mivel a gazdaságok megoszlásának és felszerelésének adatait nemcsak birtokkategóriánkénti megkülönböztetésben, de kezelési módok (tehát tulajdon, haszonbéres, vegyes) szerinti megkülönböztetésben is feldolgozta, a haszonbéres gazdaságok elterjedtségének arányát, azok üzemnagyság szerinti megoszlását, gazdasági felszerelését, s így e haszonbérletek jellegét is megismerhetjük.

Ebből a szempontból a mezőgazdasági statisztika leghasználhatóbb része a tulajdonképpeni üzemstatisztika. A következőkben tehát elsősorban az üzemstatisztika adatainak az ismertetésével és elemzésével foglalkozunk. Elemzésünk módszere: először az országos és általános összefüggéseket tükröző adatok alapján kialakult vázlatos kép ismertetése. Majd az adatok további részletes bontásán keresztül egy differenciált kép megrajzolása, s ennek alapján a következtetések levonása, a haszonbérleteknek a XIX. század végére kialakult elterjedtségére vonatkozóan.

Módszerünknek megfelelően vizsgáldásunk kiindulópontja a *gazdaságok számának és területének* megoszlása kezelési módok szerint.

⁴ *Pach Zsigmond Pál*: Magyar gazdaságtörténet. Egyetemi jegyzet.

⁵ *Eckhart Ferenc*: A magyar közigazdaság 100 éve. Bpest. 1941. 26. o.

⁶ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. IV. kötet. A gazdaságok megoszlása, jelleg és nagyság szerint. Statisztikai Közlemények 1900. Az e tanulmányban szereplő statisztikai táblázatokat és %-os számításokat a kötet adatai alapján állítottuk össze, így a forrásra ismételtelen nem hivatkozunk.

A statisztika adatai szerint 1895-ben Magyarország (Horvát-Szlavonország nélkül) mezőgazdaságában összesen 2 388 482 gazdaság volt. Ennek túlnyomó része, azaz 2 108 711 gazdaság tulajdonkezelésben állott. A gazdaságok viszonylag csak nagyon csekély hányada, összesen 64 624, azaz a gazdaságoknak 2,71%-a volt haszonbérleti és 215 149, azaz a gazdaságoknak csak 9,01%-a volt vegyes jellegű kezelésben.

A gazdaságok területének megoszlása a képet valamelyest módosítja. Míg ugyanis az összes gazdaságok 88,28%-a állott tulajdonkezelésben, a gazdaságok összes területéből már kevesebb, vagyis 73,52% esett erre a kezelési módra. Ennek megfelelően, amíg a gazdaságok számából csak 2,71% volt tisztán haszonbéres, és csak 9,01 vegyes jellegű gazdaság, addig az *összterületből* a haszonbéres gazdaságokra már 9,33%, a vegyes jellegű gazdaságokra pedig 17,15% jutott. Ha a tisztán haszonbéres gazdaságok területéhez hozzáadjuk a vegyes gazdaságok haszonbéres területét, amely a statisztika kimutatása szerint a vegyes gazdaságok területének 49,65%-át tette ki, a gazdaságok összes haszonbéres területe 1895-ben az összterület kb. 19%-át tette ki.

Ez országos és általános adatok szerint a haszonbérleti gazdálkodás valóban igen alárendelt szerepet játszott a magyar mezőgazdaságban. Ezek az adatok azonban nem tükrözik, sőt hamis képet adnak a tókés haszonbérleteknek a mezőgazdasági művelésben betöltött szerepéről és tényleges arányáról.

A haszonbérletek mezőgazdaságban betöltött tényleges szerepének vizsgálatánál ugyanis legalább két fontos tényezővel kell számolni. Az egyik az ország földrajzi és természeti adottságai. Az ország területének jelentékeny százalékát nem lehet mezőgazdasági művelésre alkalmasnak tekinteni. Az egész területhez viszonyítani tehát a haszonbérletek arányát, amelyek köztudomásúnak elsősorban a mezőgazdasági művelésre alkalmas területen hódítottak tért, nem lehet. A másik a földbirtokmegoszlás figyelembevétele. A mezőgazdasági üzemek jelentős része volt kisparaszti és általában paraszti üzem 100 kh. alul, ahol a haszonbérleteknek az elterjedtsége jelentéktelen volt. A tókés haszonbérletek tényleges elterjedtségének aránya csak akkor domborodik ki, ha arányukat az egyes üzem-, illetve birtokkategórián belül vizsgáljuk.

Az ország egyes tájegységeinek a haszonbérletek elterjedtségére vonatkozó adatai tényszerűen igazolják, hogy a haszonbérletek elsősorban a mezőgazdasági művelésre leginkább alkalmas területeken helyezkedtek el.

Igy a haszonbéres terület aránya a statisztikai felvételnél alkalmazott táji beosztás szerint pl. a Duna—Tisza között 23,52% volt, a Dunántúl 23,03%, a Tisza jobb- és balpartján 20,35, illetve 19,21%, a Duna balpartján 15,24%, a Tisza—Maros szögében már csak 13,23%, s végül Erdélyben mindössze 9,05%.

Ha a tájegységek adatait tovább bontjuk törvényhatóságok szerint, kitűnik, hogy a haszonbérlet terület aránya az egyes tájegységeken belül is nagyon különböző volt. Amíg pl. a Dunántúl átlaga 23,03% volt, addig az e tájegységen belüli Moson vármegyében a haszonbérlet terület 26,55%, Somogy vármegyében 29,41%, Sopron vármegyében pedig már 35,63% volt, Zalaiban viszont 19,10%, Vas megyében pedig mindössze 13,67%.

Ha a többi tájegység adatait tovább bontjuk törvényhatóságok szerint, hasonló nagy különbséget fedezhetünk fel.

A városok haszonbérbe adott területeinek aránya pedig általában magasabb volt a megyei törvényhatóságokénál. Pl. Debrecen város területéből

49%, Bajaéból 48,09%, Sopron városából 47,64%, Páncsovából 37,75%, Temesvár területéből 34,80% volt haszonbérlet terület.

Az adatok arra mutatnak, hogy a haszonbérletek elterjedtségét a földrajzi tényezőkön kívül egyéb tényezők is befolyásolták. Mégpedig mindenekelőtt a birtokmegoszlás, a földtulajdon jellege és nem utolsósorban a piaci viszonyok.

Összevetve az egyes törvényhatóságokban a haszonbérletek arányát mutató adatokat a földbirtok területi megoszlására vonatkozó adatokkal, általában egyenes arány található a nagybirtok és haszonbérlet elterjedtsége között. A haszonbérlet terület aránya azokban a törvényhatóságokban volt nagyobb, ahol a nagybirtok %-os aránya is nagyobb volt, különösen, ha a nagybirtok korlátolt forgalmú földbirtok volt.

A haszonbérlet terület arányát mutató országos adat bontása után arra a megállapításra juthatunk, hogy néhány évtizeddel a jobbágyfelszabadítás után, a XIX. század végén, a haszonbérletek aránya a mezőgazdaságban nagyobb volt, mint ahogy azt az országos adat mutatja: az ország főbb mezőgazdasági területein a gazdaságok területeinek kb. $\frac{1}{4}$ része haszonbérleti kezelésben állott.

Ezek az adatok azonban még csak arra hívják fel a figyelmet, hogy a haszonbérletek általában az országos aránynál nagyobb szerepet játszottak a mezőgazdasági művelésben. Nem mutatják azonban a bérletek jellegét, tehát azt, hogy milyen volt a paraszti parcella-bérletek és tőkés nagybérletek aránya. Ezek különválasztása pedig azért fontos, mert mint az előzőekben már utaltunk rá, a paraszti bérletek szerepe és jellege egészen más volt, mint a nagybérleteké.

Hogy a haszonbérletek jellegére és a mezőgazdaság tőkés fejlődésében betöltött szerepére következtetni tudjunk, meg kell vizsgálnunk a haszonbérlet gazdaságok elhelyezkedését, arányát a különböző gazdaság-kategóriákon belül.

A statisztika adatai szerint az egyes gazdaságkategoróriákon belül a gazdaságok megoszlása tulajdonkezelés, haszonbérlet és vegyes gazdaságokra a következő volt:

Gazdaságkategorória	Tulajdon	kezelésű gazdaságok	
		Haszonbérlet	Vegyes
kat. hold	%	%	%
1— 5	91,93	4,02	4,05
5— 50	85,09	1,46	13,45
50— 100	71,28	4,54	24,18
100— 200	61,98	9,24	28,78
200— 500	54,39	18,83	26,66
500—1000	52,47	25,02	22,51
ezzen felül	59,40	21,97	18,63

A tulajdongazdaságok aránya tehát párhuzamosan csökken a gazdaságkategoróriák növekedésével. Ez az állandó csökkenés csak az 1000 kh. felüli gazdaságokban törik meg valamelyest.

A tisztán haszonbérlet gazdaságok aránya egy le- és felmenő irányt követ. A kisebb gazdaságkategoróriákon belül viszonylag legmagasabb az arányuk a törpegazdaságokban (1—5 kh.-ig): 4,02%, majd ez folyton csökken

a kb. 50 kh.-as gazdaságkategóriáig. Az 50—100 kh. gazdaságokban ismét emelkedés mutatkozik, míg végül az 500—1000 kh. gazdaságokban arányuk eléri a legmagasabb pontot. Az 500—1000 kh. gazdaságokból országosan is a tisztán haszonbéres gazdaságok száma már 25,02% volt.

A vegyes gazdaságoknak az egyes gazdaságkategóriákon belüli elhelyezkedése már nem mutat ilyen nagyfokú szóródást. Arányuk viszonylag az 50—500 gazdaságkategóriákban a legmagasabb és szembeötlően alacsony a törpe-gazdaságokban.

A különböző kezelésű gazdaságok területének az aránya az egyes gazdaságkategóriákon belül nagyjából egyenes arányban állt, illetőleg megfelelt a gazdaságok számbeli arányának. Így az 1—5 holdas gazdaságkategóriákban a tulajdongazdaságok területének az aránya 89,86% volt (91,93), a haszonbéres gazdaságoké 2,33% (4,02), a vegyes gazdaságoké pedig 7,81% (4,05).

Az 5—50 kh.-as gazdaságkategóriában a tulajdongazdaságok területének aránya 84,83% (85,09), a haszonbéres gazdaságoké 1,46% (1,46) a vegyes gazdaságoké 13,71% (13,45).

A nagyobb gazdaságkategóriákban tovább csökkent a tulajdongazdaságok területének az aránya és az 500—1000 kh.-as gazdaságkategóriában a tulajdongazdaságok területének az aránya már csak 52,40% (52,47), ugyanakkor a tisztán haszonbéres gazdaságoké 25,12%-ra ugrott fel (25,02), s a vegyes gazdaságok területének az aránya is 22,48% volt (22,51).

S ha ezeket az adatokat még kiegészítjük a haszonbéres gazdaságok területének gazdaságkategóriák szerinti megoszlásával, amely azt mutatja, hogy amíg az 50 kh.-on aluli gazdaságkategóriákra a haszonbéres gazdaságok területének csak kb. 8%-a, addig az 500 kh. felüli haszonbéres gazdaságokra a haszonbéres terület kb. 73%-a esett, akkor megalapozottan állíthatjuk, hogy a tisztán haszonbéres gazdaságok Magyarországon a nagy gazdaságokban játszottak jelentős szerepet.

Végül az országos adatokat tájegységek szerint is bontva megkapjuk azt a differenciált képet, amely megközelítő részletességgel mutatja a haszonbérletek elterjedtségét és elhelyezkedését a magyarországi mezőgazdaságban.

A túlsok számadat elkerülése miatt itt csak a két legjelentősebb tájegységet emeljük ki: a Dunántúlt és a Duna—Tisza közét.

A Dunántúlon a gazdaságok területének megoszlása a következő volt:

Gazdaságkategóriák	Tulajdon	Haszonbéres	Vegyes	Haszonbéres + vegyes össz.
	kezelésű			
kat. hold	%	%	%	%
1— 50	84,17	1,00	14,83	15,83
50— 100	67,60	2,87	29,53	32,40
100— 200	53,26	8,68	38,06	46,74
200— 500	48,49	20,20	31,21	51,41
500—1000	49,46	32,05	18,18	50,23
ezren felül	52,52	26,37	16,11	42,48

Mint az ismertetett számok mutatják, a Dunántúl a 100 kh. felüli gazdaságkategóriákban a gazdaságok területének kb. fele volt tisztán haszonbéres vagy vegyes jellegű kezelésben.

A Duna—Tisza közén pedig a megoszlás a következő volt :

Gazdaságkategóriák	Tulajdon	Haszonbéres	Vegyes	Haszonbéres + vegyes össz.
	kezelésű			
kat. hold	%	%	%	%
1— 50	74,35	4,56	21,09	25,65
50— 100	63,47	7,55	28,88	36,43
100— 200	57,69	9,67	32,64	42,51
200— 500	49,75	16,25	34,02	50,27
500—1000	42,66	22,96	34,38	57,34
ezren felül	55,98	19,98	24,04	44,02

A Duna—Tisza közén tehát hasonló volt a haszonbérletek elhelyezkedése, mint a Dunántúlon.

Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai alátámasztják az irodalmi és levéltári források alapján kialakult azon álláspontot, hogy a jobbágyfelszabadítás utáni néhány évtized idején a haszonbérbeadás, a *haszonbérleti gazdálkodás a magyarországi mezőgazdaságban jelentős tért hódított.*

A bérletek megoszlása gazdaságkategóriák szerint és arányuk az egyes gazdaságkategóriákon belül azt mutatja, hogy Magyarországon a haszonbérlet terület túlnyomóan a nagybirtokból került ki és tőkés nagybérlők kezén volt. Tulajdonukhoz hozzábérelni is elsősorban a gazdagparasztok és a nagyobb birtoktulajdonosok tudtak.

Ha a statisztika adatait összevetjük az 1895-ös gazdacímtárnak a 100 kh. felüli birtokosok gazdasági viszonyait személyenként ismertető adataival, akkor kiderül, hogy Magyarországon a nagybirtok gazdálkodására általában jellemző volt a birtok egy részén a saját, másik részén a haszonbérleti gazdálkodás. A két véglet, az egész birtok haszonbérbeadás, vagy az egész birtok önkezelésben tartása, ritkán fordult elő.⁷

A birtok részbeni haszonbérbeadásának általában két fő formája ismerhető fel: vagy a központi uradalomtól távolosó és vele gazdasági egységet nem képező birtokrészek, illetve gazdaságok bérbeadása, vagy — ahol az erdőbirtok jelentős volt — az erdőterületnek saját kezelésben tartása, s a közbeékelődött szántóföldek haszonbérbeadása. Ismeretes, bár nem volt oly gyakori, egy harmadik forma is, a birtok túlnyomó részének haszonbérbeadása, s önkezelésben csak az ősi kastély körüli gazdaság meghagyása.

Az első két bérbeadási formánál a földbirtokosok korántsem mondtak le öngazdálkodási igényükről. Bérbeadásukkal általában azt kívánták elérni, hogy a földterület és a gazdaságos műveléséhez szükséges tőke közötti arány javítása révén saját tőkés gazdálkodásuk feltételeit javítsák.

Mint az egyes bérleti szerződésekből ismeretes, főleg korábban, az 50-es években, a nagybirtoknál elég gyakori volt a föld haszonbérbeadása oly feltételek mellett, amikor a haszonbérlet a haszonbér címén erdőirtásra, legelőfeltöresre, mezőgazdasági épületek építésére, vagyis a haszonbérbevett terület

⁷ Vö.: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdacímtár. Bpest. 1897.

Sándor Pál: A XIX. század végi agrárválság Magyarországon Bpest. 1958 (Gazdaságtörténeti értekezések 1).

művelésre alkalmassá tételére vállalt kötelezettséget.⁸ Ennek ellenében a föld használatával és jövedelmével egy ideig szabadon rendelkezett.

A birtokuk egy részét haszonbérbe adó földbirtokosok tehát többségükben öngazdálkodók is maradtak. S hogy haszonbérbe adott területeik korántsem voltak jelentéktelenek, amint azt az ismertetett adatok bizonyítják — az elsősorban a magyarországi földbirtokmegoszlással, a hatalmas mammutbirtokokkal, s a kapitalista gazdálkodás feltételeinek már ismertetett magyarországi alakulásával magyarázható (1848-as jobbágyfelszabadítás módja, piaci viszonyok).

A harmadik bérbeadási forma, amelynél a földbirtokos lényegében földjáradékának élvezésére rendezkedett be, s a házi kezelésű birtok csak a „földbirtokos jelleg” reprezentálására szolgált, Magyarországon nagyon ritka volt. Általában csak olyan esetben fordult elő, amikor a tulajdonos személyi körülményei azt kényszerítővé tették (kiskorúság vagy más foglalkozás).

A nagybirtok egyes területeinek, birtokrészeinek bérbeadása mellett a haszonbérbeadás a középbirtokosok egy részére is jellemző volt. Itt a haszonbérbeadás általában más célt szolgált, mint a nagybirtokon, s ezt a korabeli sajtó panaszai is mutatják. „... A birtokosok gyakran megszorultságuknál fogva számukra előnytelen haszon ellenében engedik át földjük használatát. A bérleti díjakat előre felszedik, felélik, eladósodnak, bérlők hálójába kerülnek, s a birtok lassan kicsúszik a lábuk alól, s átmegy a bérlők tulajdonába.”⁹ Ez arra utal, hogy a középbirtokon e haszonbér formájában kapott földjáradékot általában nem tőkebefektetésre fordították, nem a földbirtokos kapitalista gazdálkodásának a megkönnyítését szolgált, hanem a földjáradék felélését, az úri életmód folytatását, az adósságok törlesztését. Mivel az úri életmód nemcsak a földjáradékot, de lassan a birtokot is felemésztette, a bérbeadás általában egyik módja volt a „gentry” anyagi pusztulásának. Ez már a XIX. század derekán megindult és a XIX. század második felében a kapitalista gazdálkodás kibontakozásával tovább fokozódott.

Ezek után felmerül a kérdés, vajon a haszonbérleti gazdálkodásnak e nem jelentéktelen térhódítása valami sajtáságos egyéni szint jelent-e a magyarországi mezőgazdaságban. Vajon azt jelenti-e, hogy a haszonbérleti gazdálkodás elterjedtségében a mezőgazdaság alapvetően porosz típusú kapitalista fejlődése mellett, a mezőgazdaság tőkés fejlődésének angol útjához, a landlordizmushoz és farmgazdálkodáshoz, tehát a mezőgazdaság tőkés fejlődése

⁸ L. pl.: *Mészáros Károly*: Herceg Eszterházy jószágai bérleteinek története 1866. Pozsony. 15. o.

„Mindjárt 1855 évben a hercegi Directio a kaposvári tisztség véleményezése alapján az úgynevezett Ropol Marczadói nagyértékű erdőségből 1200 holdat kiirtani — és azt Gold és Bergernek 16 évre haszonbérbeadni határozta, öt évig minden bérbe-fizetés nélkül, de oly feltétel alatt, hogy a 200 000 forintot érő, azonban csak 41 000 forintba becsült erdő nevezett bérlőknek azonnal ingyen átadásuk, kik az ekképpen tulajdonukká vált fával szabadon rendelkezni feljogosítva, de egyszersmind kötelezve lettek arra, hogy a fa árának fejében öt év leforgása alatt a szükséges gazdasági épületeket felépíttessék az egész 17 évig tartó bérlet folyama alatt az adót a hercegi pénztár viselni ígérkezvén — az első öt év alatt a bérlők igen lelkiismeretesen teljesítették abbéli kötelezettségüket, hogy sem haszonbért, sem adót nem fizettek, a nagyértékű famennyiséget kivágatták és eladták — ellenben azon feltételnek, hogy 42 000 forint erejéig gazdának épületeket állíttassanak fel, nemcsak eleget nem tettek, de az építést meg sem kezdték.”

⁹ Gazdasági lapok 1870. 465. o.

klasszikus útjához való közelítést, illetve annak elemeit fedezhetjük fel a magyarországi mezőgazdaságban? A kérdésre csak úgy próbálhatunk válaszolni, ha egyrészt tanulmányozzuk a haszonbérletek elterjedtségének arányát a XIX. századi német, s ezen belül a porosz mezőgazdaságban, másrésztől megpróbáljuk összevetni az angol és a magyar haszonbérleti rendszert.

Az eltérő statisztikai felvételi módszer következtében csak globális összehasonlítást tehetünk, de már ez is elegendő ahhoz, hogy a tendenciák hasonlósága vagy különbözősége felismerhető legyen.

Az 1882. évi német üzemstatisztika adatai szerint a német birodalom mezőgazdaságának összesen 5 276 344 üzeméből 829 137 üzem, azaz 15,7% haszonbérleti gazdaság volt, 20,7% pedig vegyes gazdálkodást folytatott. Tehát lényegesen több, mint Magyarországon, ahol, mint már ismeretes, az összmezőgazdasági üzemek mindössze 2,58%-a volt haszonbérleti és 8,48%-a vegyes gazdálkodású üzem.

Úgyanakkor Németországban a mezőgazdaságilag művelhető területről (amely 35 226 706 ha. volt, kivéve az erdőterületet) 5 173 122 ha., azaz 14,68% volt haszonbérlet terület,¹⁰ tehát valamivel kevesebb, mint Magyarországon (17,06).

Ezek az országos adatok azonban éppoly kevés támpontot nyújtanak a haszonbérletek tényleges elterjedtségére vonatkozóan, mint a magyarországi általános adatok. Szükséges tehát tovább bontanunk az adatokat és megvizsgálnunk a bérletek elterjedését az egyes gazdaságkategóriákon belül és az egyes országrészekben, illetve tartományokban.

A haszonbérletek elterjedtségének aránya az egyes gazdaságkategóriákon belül:

Az üzemek nagysága	A gazdaságok száma	Haszonbéres gazdaságok száma	%	Vegyes	Haszonbérlet terület %	A terület megoszlása a 4 csoport között %
2 ha.-ig	3 061 831	763 950	24,9	24,9	29,7	5,8
2—20 ha.-ig	1 908 012	50 807	2,7	35,6	10,2	38,7
20—200 ha.-ig	292 543	11 194	3,8	15,9	10,3	36,1
200 ha.-on felül	13 958	3 186	22,8	14,1	27,2	19,4
Összesen			15,7		14,68	100,0

Ezek a számok azt mutatják, hogy Németországban az öngazdálkodás túlsúlya mellett a haszonbérleti gazdálkodásnak szintén nem lebecsülendő jelentősége volt. A haszonbérletek elhelyezkedése és aránya az egyes birtokkategóriákon belül azonban lényegesen más volt, mint Magyarországon. A haszonbérlet terület korántsem koncentráldott annyira a nagybirtokra, hanem az össz-haszonbérlet területnek legnagyobb része a középső gazdaságkategóriákra, főleg paraszti gazdaságokra esett.

¹⁰ Az 1882. évi német üzemstatisztikának a földhaszonbérletekre vonatkozó adatait *Dr. Otto Rabe*: Die volkswirtschaftliche Bedeutung der Pacht — c. munkájában ismerteti (Berlin. 1891). A statisztikai táblázatokat e munka adatai alapján állítottuk össze, a továbbiakban a forrásra ismételtelen nem hivatkozunk.

A 200 ha.-on felüli gazdaságok elhelyezkedése a birodalom egyes részein és a bérletek aránya e gazdaságkategórián belül

	A 200 ha. gazdaságok száma	A tisztán hasznobéres gazdaságok %	Vegyes gazdaságok %	Önkezelésű gazdaságok %	Az összes hasznobérelt terület %
Königreich Preußen ..	11 902	20,4	13,4	65,2	25,40
Provinz Pommern	2 118	22,7	14,2	63,1	25,44
Provinz Posen	1 967	15,4	10,8	73,8	18,59
Provinz Schlesien	1 837	19,4	10,2	70,4	24,66
Provinz Ostpreußen ..	1 647	13,2	8,4	78,4	16,83
P. Brandenburg	1 440	22,9	17,3	59,8	28,92
P. Westpreußen	1 317	10,6	7,2	82,2	13,65
P. Mecklenburg-Schwerin	1 110	29,4	13,3	57,3	31,30
P. Sachsen	843	30,4	39,2	30,4	54,29
Schleswig-Holstein	370	47,0	7,6	45,4	48,39
K. Sachsen	232	37,2	27,3	35,5	54,30
P. Hannover	181	55,2	16,6	28,2	64,95
Gh. Mecklenburg-Strel.	175	48,0	16,0	36,0	49,30
H. Anhalt	99	45,5	46,5	8,0	73,48
K. Bayern	90	20,0	15,5	64,5	22,20
H. Braunschweig	85	62,3	23,5	14,2	76,00
P. Westfalen	79	40,5	10,1	49,4	45,14
P. Hessen-Nassau	67	47,8	22,4	29,8	63,06
K. Württemberg	31	51,6	9,7	38,7	55,14
P. Rheinprovinz	31	22,6	29,0	48,4	34,25
Gh. Hessen	28	50,0	10,7	39,3	48,28
Elsaß-Lothringen	23	21,8	30,4	47,8	48,06
Gh. Baden	14	57,2	21,4	21,4	72,84

A hasznobérelt területek az egyes gazdaságkategóriákon belül tartományonként

	200	20—200	2—20	2-n alul
Königreich Preußen	25,40	9,08	11,66	33,5
Provinz Pommern	25,44	12,83	13,30	22,3
Provinz Posen	18,59	6,41	4,6	14,0
Provinz Schlesien	24,66	7,62	10,0	33,9
Provinz Ostpreußen	16,83	2,84	5,2	16,1
Provinz Westpreußen	13,65	4,87	8,3	16,6
Provinz Brandenburg	28,92	6,00	11,3	31,3
Provinz Mecklenburg-Schwerin	31,30	8,79	24,4	46,4
Provinz Sachsen	59,29	11,12	15,9	42,9
Schleswig-Holstein	48,39	10,14	12,9	29,8
Kg. Sachsen	54,30	12,90	6,5	28,2
Pr. Hannover	64,95	10,07	13,9	52,5
Gh. Mecklenburg Str.	49,30	45,70	42,5	57,7
H. Anhalt	75,48	14,10	25,9	47,4
K. Bayern	22,20	4,35	3,9	13,3
Hz. Braunschweig	76,00	10,60	19,5	67,3
Pr. Westfalen	45,14	9,94	13,6	48,3
Pr. Hessen-Nassau	63,06	21,88	8,8	21,9
K. Württemberg	55,14	12,30	6,2	14,8
Pr. Rheinprovinz	34,25	33,81	16,0	29,1
Gh. Hessen	48,28	26,40	13,3	24,1
Elsaß-Lothringen	48,06	57,23	19,1	27,2
Gh. Baden	72,84	21,10	13,1	26,2

Tekintve azonban, hogy a Német Birodalom adatai rendkívül különböző gazdasági viszonyokat takarnak, minket pedig elsősorban az Elbától keletre fekvő tartományok, illetve Poroszország viszonyai érdekelnek, tartományokra bontva vizsgáljuk meg (ld. a 99. oldalon levő táblázatot) a haszonbérletek arányát az egyes birtokkategóriákon belül.

E statisztikai adatok kidomborítják azt a fő különbséget, amely Németország mezőgazdasági viszonyait az Elbától nyugatra és az Elbától keletre meghatározza. Míg ugyanis az Elbától nyugatra eső tartományokban a nagybirtok aránya viszonylag csekély, az Elbától keletre viszont a nagybirtok uralma a döntő.

A két különböző irányú gazdasági fejlődés, ennek eltérő történelmi múltja a bérletek fejlődését, illetve elterjedtségét is befolyásolta. Az Elbától nyugatra eső tartományokban a bérletek jelentékeny térhódítása figyelhető meg. A viszonylag kevés nagybirtok jó részét haszonbérbe adták. Ugyanakkor a haszonbérlet területek a paraszti gazdaságokban is igen jelentős hányadot tettek ki.

Az Elbától keletre eső tartományokban valóban az öngazdálkodó nagybirtoknak volt döntő szerepe. Mindamellett a haszonbérlet terület aránya sem lebecsülendő, mivel az összterületnek kb. 20—25%-át foglalta el. Összevetve azonban a magyarországi adatokkal, megállapítható, hogy Magyarországon a nagybirtokon a bérletek aránya valamivel magasabb volt, mint Poroszország keleti, tehát nagybirtokos tartományaiban. Ugyanakkor Poroszországban a kisebb gazdaságkategóriákban, általában a paraszti birtokokon a bérletek aránya és az ezekre a kategóriákra eső haszonbérlet terület lényegesen magasabb volt, mint Magyarországon. Különösen feltűnő a törpebirtokokon a haszonbérlet terület magas aránya, amely valószínűleg azzal is összefügg, hogy Poroszország egyes tartományaiban a jobbhagyfelszabadítás után a parasztok egyrésze nem tulajdonosa, hanem bérlője lett parcellájának.

Ha megvizsgáljuk közelebbről a keleti tartományokban bérbeadott területek tulajdonjellegét, akkor látjuk, hogy a 200 ha.-on felüli birtokok jelentős részét az ún. „dominiumok” tették ki, Poroszországban pl. a 11 902 nagyüzemből 605 dominium volt, a haszonbérbeadás elsősorban a dominiumokon, és más korlátolt forgalmú birtokon terjedt el. E mellett gyakori volt a magas arisztokrácia kiterjedt birtokai egy részének haszonbérbeadása, de igen gyakori volt a földbirtokosok részéről is az ún. hozzábérlet, amelyen keresztül gazdaságuk produktivitását igyekeztek fokozni.

Ha tehát csak annyit tekintünk az angol út kritériumának, hogy a bérleti rendszeren keresztül a föld mint magántulajdon, s a föld mint a gazdálkodás tárgya különválik, s ennek megfelelően a földjáradék és a profit vagy vállalkozói nyereség széthasad, akkor az angol út elemeit a porosz mezőgazdaságban is jelentékeny mértékben fellelhetjük, s még inkább a magyar mezőgazdaságban.

Ha viszont az angol mezőgazdaság tőkés fejlődésének más jellemző vonásait is figyelembe vesszük, akkor mind Poroszország, mind Magyarország — legalábbis a XIX. század második felében — az angol úthoz viszonyítva több különbséget mutatnak, mint azonosságot.

A tőkés gazdálkodásra való áttérés idején az angol bérleti rendszer meghonosítása, mint vágyálom, igen sok magyarországi birtokos előtt felmerült. Különös figyelemmel tanulmányozták az angol mezőgazdaság helyzetét, az angol bérleti gazdálkodást, bérleti viszonyokat. „Gazdasági állapotaink való-

ban a haszonbérlet felé hajtanak bennünket. E rendszer naponta égetőbb szüksége lesz hazánknak. Illő tehát azon lennünk, hogy szervezete ezentul minden irányban gazdasági érdekeinknek kellően megfeleljen. . . Ezen állapot előteremtésének gyámolítására adtuk ki olvasóinknak az előttünk fekvő munkát” . . . vezette be a Gazdasági Lapok szerkesztősége George Wingroove Cook: Anglia haszonbérleti állapotainak ismertetése c.¹¹ munka magyar fordítását.

Az angol haszonbérleti forma magyarországi meghonosításának apostolai azonban nem vették figyelembe azokat a döntő különbségeket, amelyek a két ország történeti fejlődésében fennállottak. Az angol mezőgazdaságban meghonosult bérleti rendszer az angol általános kapitalista fejlődés egészének szülötte volt. Feltételei közül a szabad paraszti gazdálkodás már a feudalizmuson belül kialakult; az angol tőkés fejlődés kedvező helyzete, a gyorsan fejlődő forgalom, nagyszámú népesség, az elegendő pénztőke, a biztos köz- és magánhitel, a bérleti rendszernek kedvező, rendezett, bizonytalanságtól mentes földbirtokviszonyok, jó nemzetközi piac, meghatározott földadó ösztönzést és lehetőséget adott a bérleti gazdálkodásra. Évszázadokon keresztül kitermelődött egy széles, jól képzett, megfelelő tőkével rendelkező bérlő réteg, melynek érdekeit a hagyományos törvényerővel bíró szokásjogok mellett organikus bérlőtörvények is védték. Magyarországon mindezek a feltételek már a feudalizmus, méginkább a kapitalizmus általános fejlődésének más körülményei között korántsem alakultak ilyen kedvezően, s csak igen gyéren és hiányosan találhatók meg. Ezek nemcsak a bérleti gazdálkodás elterjedtségének arányát határozták meg, de a bérletek jellegét és a gazdasági életben betöltött szerepét is jelentősen módosították.

Míg nyugaton — főleg Angliában — az árutermelés fejlődésével a parasztok személyi függése is csökkent,¹² Magyarországon s általában a többi kelet-európai országokban az árutermelés kibontakozása a jobbágyok függőségét növelte. A majorsági gazdálkodás pedig gazdasági lehetőségeinek korlátozását vonta maga után. Így a kapitalista fejlődés kibontakozásának időszakában a parasztság differenciálódásán és felbomlásán keresztül a parasztságnak csak egészen jelentéktelen része tudott polgárosodni, pl. tőkés bérlővé emelkedni. Így a tőkés bérlőréteg Magyarországon zömében nem a parasztság köréből alakult ki.¹³

Angliában a földbirtokosok túlnyomó többségükben szinte kizárólag földjáradékuk élvezésére rendezkedtek be. A magyarországi nagybirtokosok

¹¹ *George Wingroove Cook: Anglia haszonbérleti állapotainak ismertetése.* Bpest. 1870. 3. o.

¹² *Pach Zsigmond Pál: A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben.* Közgazdasági Szemle 1958. évf. 12. sz. 1220. o.

¹³ S ha túlzottak is és egyoldalúak a korabeli sajtóban tett olyan megállapítások, mint pl. „Milyen bérletrendszer divik Magyarországon? . . . törvényes értelemben eddig semmi, tényleg pedig egyedül a zsidó bérlet” (*Mészáros Károly: Falusi Gazda* 1858. 355. o.), vagy *Petrasszevich Gusztáv: Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon* c. munkájának adatai (Bpest. 1904), néhány szlovákiai nagybirtok bevételei főkönyve áttanulmányozásának eredménye azt mutatja, hogy a kiszoruló volt úrbéreseket kishaszonbérletein elsősorban volt kocsmá- vagy más regáléjogok bérlői alakítottak nagyobb bérleteket. A *Gazdacím-tár* (1897) adatai alapján, amely közli a bérlők nevét és főfoglalkozását, ugyancsak arra lehet következtetni, hogy a legjelentősebb bérletek és a haszonbérlet terület nagy zöme elsősorban a kereskedő tőkések kezére került.

túlnyomó többségének fő jövedelmi forrása nem csupán a földjáradék volt. Általában birtokuknak nagyobb felén saját gazdálkodást űztek.

A bérleti gazdálkodás — mint arról már szó volt — mint fő gazdálkodási mód a kincstári birtokokon és egyes alapítványi és korlátolt forgalmú birtokon terjedt el. Poroszország mezőgazdasági statisztikája azt mutatja, hogy a kincstári uradalmak bérbeadása ott is általános volt. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a porosz nagybirtokos birtoknagysága átlagban a magyar középbirtok nagyságának felelt meg, s hogy Poroszországban a jobbágyrendszer megszüntetése nem olyan ugrással indult mint Magyarországon, akkor a magyarországi haszonbérbeadási tevékenység, haszonbérleti rendszer nem a landlordok, hanem éppen a porosz típusú földbirtokos kialakulását segítette elő, azaz a tőkés haszonbérletek viszonylag gyors elterjedtsége elsősorban annak az igénynek volt alárendelve, hogy a feudális nagybirtokosok polgári vállalkozóvá alakuljanak át, miközben a porosz típusú kapitalista mezőgazdasági üzem kialakulása kitermelt egy nem lebecsülendő bérleti gazdálkodási rendszert.

Ю. ПУШКАШ

КРУПНАЯ КАПИТАЛИСТИЧЕСКАЯ АРЕНДА В ВЕНГРИИ КОНЦА XIX В.

Резюме

Автор исследует распространение крупной аренды в сельском хозяйстве страны на основе данных составленной в 1895 г. сельскохозяйственной заводской статистики.

На основе данных этой статистики автор показывает, что аренда распространялась по отдельным территориям страны в очень различной мере. Это было связано прежде всего с географическими условиями (арендованные крупные земельные владения сосредоточивались в первую очередь в самой удобной с точки зрения сельскохозяйственной обработки гладкой территории), с размером крупного земельного владения, с характером собственности и с условиями рынка. В заинтересованных прежде всего в сельскохозяйственном товарном производстве территориях и в категориях более крупных земельных владений (200 гольдов и более) размер распространения аренды был гораздо более высоким, чем это отражается во всегосударственных общих данных.

На основе аренды в Пруссии и других данных, прежде всего адресной книги сельских хозяев Венгрии автор делает вывод, что это сравнительно значительное арендное хозяйство не является чуждым «прусскому пути» капиталистического развития сельского хозяйства. Аренда родовых имений была довольно частым явлением в Пруссии также.

Крупные землевладельцы дали в аренду обычно только часть своего владения, и это было подчинено в первую очередь тому стремлению, чтобы они, создав более выгодный размер между своими земельными владениями и находящимся в их распоряжении капиталом, могли легче переходить к капиталистическому хозяйству.

J. PUSKÁS

LES GRANDS BAUX CAPITALISTES EN HONGRIE, A LA FIN DU XIXe SIÈCLE

Résumé

Sur la base des données statistiques relatives à l'exploitation agricole, établies en 1895, l'auteur étudie la fréquence des grands baux dans l'agriculture du pays.

Se référant à ces données, elle démontre que la fréquence des baux variait beaucoup selon les différentes régions du pays. Celle-ci dépendait en premier lieu des conditions géographiques (les baux se concentraient surtout dans les régions plates, les plus propres à la culture agricole), de la proportion des grandes propriétés, du caractère de la propriété,

et des conditions des débouchés. Dans les régions les plus intéressées dans la production marchande agricole, et dans les catégories de terrains plus considérables (à partir de 200 arpents), la proportion des baux était de beaucoup supérieure à celles reflétées par les données générales du pays.

La conclusion de l'auteur (appuyée par les baux de la Prusse et principalement les données de l'annuaire des agriculteurs) est que cette exploitation par bail rural, relativement importante, n'est point étrangère à l'évolution capitaliste de type «prussien» de l'agriculture.

Les grands propriétaires, en général, n'ont donné à bail qu'une partie de leur propriété, dans l'intention surtout de mieux proportionner leurs terrains au capital à leur disposition, et de pouvoir ainsi passer plus facilement au mode d'exploitation capitaliste.